

КОЛИ ТМУТАРАКАНЬ СТАЛА ВОЛОДІННЯМ РУСИ?

На сьогодні предметом окремої дискусії залишається питання входження Тмутаракані до сфери впливу Русі. З цього приводу існують кілька підходів, із яких деякі вже виглядають певними анахронізмами. Так, на думку Володимира Мошина та Олега Богословського, це сталося на початку IX ст.¹ У той же час Микола Ламбін, Володимир Пархоменко, Іван Козловський та Лавр Лавровський відносили його до кінця IX – першої половини X ст. Вони пов'язували це з наслідками діяльності київських князів Олега та Ігоря.²

Згідно з іншою версією, руське князівство на Тамані заснували в 944 р. руси, які здійснили похід на Берда'а. Там вони могли залишити архонта князя Ігоря і саме це мало примусити Візантію включити до тексту договору 944 р. нові статті, що стосувалися візантійських володінь у Криму. Цієї гіпотези дотримувались Арсеній Насонов, Анатолій Якобсон, Іван Гапусенко, Олена Алексеева та інші.³ Олександр Гадло показав, що такої можливості не підтверджують ані писемні джерела, ні дані археології⁴.

Є група дослідників, які вважають, що в 965 р. князь Святослав досяг низин Кубані і підкорив косогів на Таманському півострові, поклавши початок Тмутараканському князівству. Наприклад, цієї думки дотримувались Михайло Артамонов, Фрідріх Вестберг, Олександр Васильєв, Володимир Мавродін,

¹ Мошин В. А. Русь и Хазария при Святославе // *Seminarium Kondacovianum*. – Prague, 1933. – Т. 6. – С. 204–205; Богословский О. В. Из истории христианства на Таманском полуострове // *Тамань археологическая*. (II раздел). Сборник. 20 лет музею М. Ю. Лермонтова в Тамани. – Тамань, 1998. – С. 26–28.

² Ламбин Н. О Тмутараканской Руси. Отрывок из сочинения: “Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи” // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург, 1874. – Ч. 171. – № 1–2. – С. 59–60; Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. Очерки из истории Руси IX–X вв. – Полтава, 1913. – С. 115–116; Козловский И. П. Тмутаракань и Таматарха – Матарха – Тамань // *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. – Симферополь, 1928. – Т. 2(59). – С. 63; Лавровський Л. Я. Олег і Хельгу хазарського документу, виданого В. Шехтером // *Київські збірники з історії й археології, побуту мистецтва*. – Київ, 1930. – Зб. перший. – С. 19.

³ Насонов А. Н. Тмутаракань в истории Восточной Европы X века // *Исторические записки*. – Москва, 1940. – № 6. – С. 88–95; Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес XII–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Москва; Ленинград, 1950. – № 17. – С. 15; Его же. Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики // *Советская археология*. – Москва, 1954. – Т. 21. – С. 59; Гапусенко И. М. Борьба Киевской Руси за северное побережье Черного моря. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Киев, 1962. – С. 17–18; Алексеева Е. П. Вопросы взаимосвязей народов Северного Кавказа с русскими в X–XV вв. в отечественной исторической науке. – Черкесск, 1992. – С. 59, 75, 107.

⁴ Гадло А. В. Проблема Приазовской Руси как тема русской историографии. (История идеи) // *От Тмутараканя до Тамани IX–XIX вв.* Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2002. – № 4(152). – С. 14–39; Его же. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 29–66.

Володимир Пашуто, Олександр Гадло, Володимир Петрухін, Борис Рибаків, Леонтій Войтович та інші⁵. Їхня гіпотеза будувалася на даних “Повісті минулих літ”, де йдеться про похід князя Святослава проти хозарів 965 р. В основному, дослідники користувалися даними Лаврентіївського летопису, де про це сказано: “Иде Стослав на Козары . Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ князем своим Каганом и ступиша битъ . и бивши брани . Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежу взя [и] Ясы победы и Косоги”⁶. Проте цей текст має певні розбіжності з іншими списками “Повісті минулих літ”. Так, Воскресенський літопис трохи інакше описує згадані події: “Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Коганом, и соступишюся обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги”⁷. На думку згаданих дослідників, князь міг зустріти косогів лише на Тамані. А це може означати, що вже 965 р. Тмутаракань стала руським містом. Проте дані археології дають підстави засумніватися в запропонованій можливості.

На таку думку наводить існування Артуганівського могильника салтівської культури на Нижньому Дону, поховальний обряд якого, де небіжчиків ховали в обкладених камінням могилах, дуже нагадує традиції населення, що залишило аналогічні могили передхозарського часу Борисовського могильника на Північно-Західному Кавказі. Як відомо, це були території адигів, яких називали зіхами або косогами. Тому, цілком можливо, князь Святослав міг зустріти ясів і косогів не на Кавказі, а на Нижньому Дону⁸. Отже версія походу на Таманський півострів відпадає.

Існує також гіпотеза про заснування Тмутараканського князівства русами лише на початку XI ст. Її висунув у середині XX ст. черкеський емігрантський історик Рамазан Трахо. Ось як він бачив події: “Унаслідок походу Володимира Святого та візантійців проти хозарів у 1016 р., що мав театром військових дій Азовське море, і поразки хозарів, з якими діяли разом також черкеси, Тамань була зайнята руськими та віддана в уділ Мстиславу, молодшому сину Володимира”⁹. Проте незрозуміло, якими фактами керувався Р. Трахо, приписавши київському князеві Володимирові похід на Тамань у 1016 р., коли той помер ще попереднього року.

Популярнішою серед сучасних дослідників є думка, щодо заснування руської Тмутаракані був більше причетний київський князь Володимир напередодні або відразу після його Корсунської кампанії 987–988 рр. Її дотримуються

⁵ Артамонов М. И. Белая Вежа // Советская археология. – Москва, 1952. – Т. 16. – С. 44; Вестберг Фр. Записка Готского топарха // Византийский временник. – Санктпетербург, 1910. – Т. 15, вып. 2–3. – С. 248, 262; Васильев А. А. Готы в Крыму // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1927. – Т. 5. – С. 249, 251; Мауродин В. В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – № 11. – С. 178; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 94; Гадло А. В. Предыстория... – С. 150–151; Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. – Смоленск, 1995. – С. 103; Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Свод археологических источников. – Москва, 1964. – Вып. Е1–44. – С. 44; Войтович Л. Про-

блема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст. // Хазарский альманах. – Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 65–77.

⁶ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – С. 46.

⁷ Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 287.

⁸ Бубенок О. Б. Касоги на юго-западной границе Хазарского каганата // Хазарский альманах. – Киев; Харьков, 2014. – Т. 12. – С. 50–58; Его же. Первые упоминания о касогах в древнерусских летописях и степень их достоверности // Археология и этнология Северного Кавказа. – Нальчик, 2014. – Вып. 3. – С. 26–44.

⁹ Трахо Р. Черкесы. – Мюнхен, 1956. – С. 14.

Микола Котляр, Віктор Чхайдзе, Олександр Головка та деякі інші дослідники¹⁰. Проте з літописного повідомлення так і не зрозуміло, коли саме захоплено Тамань. Ось в якому контексті виглядає перша згадка про руську Тмутаракань у Лаврентіївському літописі під 988 р., вже після Корсунської кампанії, де йдеться про те, як Володимир роздавав землі між синами: “и посади Вышеслава в Новгороде . а Изяслава Полотъск . а Стополка Турове . а Ярослава Ростове . оумершю же старейшему . Вышеславу Новгороде . посадиша Ярослава Новгороде . а Бориса Ростове . а Глеба Муроме . Стослава Деревехъ . Всеволода Володимери . Мьстива Тмуторокани”¹¹. Отже, до завершення Корсунського походу 988 р. князь Володимир уже володів Таманським півостровом. Але літописи не подають дати заволодіння ним.

Логічно припустити, що князь міг захопити Тамань під час рейду на узбережжя Азовського моря. У зв'язку з цим привернемо увагу до згадки літописів про похід 985 р.: “Иде Володимер на болгары с Добрынею . уем своим . в лодях . а торки берегом приведе на коних . и победы болгары . рече Добрына Володимеру . съглядахъ колодникъ . оже суть вси в сапозех . симъ дани намъ не даети . пойдемъ искагъ лапотниковъ . и створи миръ Володимеръ съ Болгары . и роте заходиша межю себе . и реша Болгаре . толи не будетъ межю нами мира . елико камень начнетъ плавати а хмель почнетъ тонуту . и приде Володимеръ Киеву...”¹².

Щодо коментування цього пасажу думки дослідників розділилися. Так, ще у XVIII ст. Василь Татищев зазначав, що в згаданих болгарях варто бачити, насамперед, дунайських болгарів¹³. Проте ця гіпотеза не знайшла підтримки. З приводу згадки “Повісті минулих літ” про болгарів під 985 р. сучасні вчені висунули зовсім інші припущення. Істотним аргументом проти версії В. Татищева є те, що 985 р. торки-огузи ще не могли кочувати на Правобережжі Дніпра. Наприклад, Світлана Плетньова, дотримуючись погляду про їх появу у південно-руських степах лише на початку XI ст., вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких болгарів, а торки-огузи під час цього походу рухались на північ вдовж лівого берега Волги¹⁴. Петро Толочко в цьому зв'язку твердив про похід на Волзьку Булгарію. Щодо участі торків він висловив наступну думку: “Припущення про участь у поході 985 р. саркельських огузів виглядає природнішим, ніж висновок про їхніх нижневолзьких співплемінників, розташованих від кордонів Русі на багато сотень кілометрів”¹⁵. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує позиція Анатолія Новосельцева, який приймав напад київського князя на приазовських болгарів, а не волзьких¹⁶. Отож, уже в 985 р. болгары та нові прибульці зі Сходу – огузи-торки мешкали в Приазов'ї.

Приазовськими болгарями дослідники схильні вважати, насамперед, “Чорних Болгарів”, про яких згадує “Повість минулих літ» та Костянтин Багрянородний.

¹⁰ Котляр Н. Ф. Тмутараканские заботы киевских князей // Норна у источника судьбы: Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. – Москва, 2001. – С. 191–192; Чхайдзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия “Исторические науки”. – 2010. – № 1(5). – С. 26; Головка О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.) // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 31–33.

¹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – С. 85.

¹² Там же. – С. 60.

¹³ Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 2. – С. 57–58.

¹⁴ Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 23.

¹⁵ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999. – С. 80.

¹⁶ Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С. 227.

Так, "Повість" зберегла текст угоди київського князя Ігоря з візантійцями від 945 р., де про "чорних болгарів" сказано: "А о сих, иже приходятъ Черньни Болгаре, и воюють въ стране Корсуньский, и велим князю Рускому да ихъ не пуцаеть и пакостятъ стороне его"¹⁷. Це повідомлення дає змогу локалізувати "чорних болгарів" у Приазов'ї. Переказ Костянтина Багрянородного також провадить до аналогічного висновку. Він вказував, що на північ від Азовського моря знаходиться ріка Дніпро, "...от которой росы продвигаются и к Черной Болгарии, и к Хазарии, и к Мордии"¹⁸. Сергій Ромашов, який спеціально з'ясував питання знаходження "Чорної Болгарії", вміщував її у Східному Приазов'ї¹⁹. Проте Олександр Тортіка схильний був локалізувати "Чорну Болгарію" у Північному Приазов'ї²⁰.

Отже, варто запитати: чи йдеться про похід князя Володимира до Приазов'я в інших давньоруських текстах? З огляду на це, чималий інтерес може викликати фрагмент агіографічного твору Якова Мниха "Пам'ять і похвала князеві руському Володиміру", написаного наприкінці XI ст. Там згадано про похід київського князя проти хозарів за декілька років до 988 р.: "Тако же перебувающю князю Володимірю в добрых делех, благодать Божия просвещаше сердце его, и рука господня помагаше ему. И побежаше вся врагы своя, бохутся его вси. Идеже идяше, одолеваше Радимици победы и дань на них положи, Вятичи победы и дань на них положи на обоих, и Ятвягы взя, и сребняы Болгары победы, и на Казары шед, победы я и дань на них положи. Умысли же и на Гречки и град Корсунь..."²¹.

"Повість" не зберегла вказівки про похід саме проти хозарів. Проте є підстави вважати, що ці події мають відношення до повідомлення давньоруських літописів про похід князя Володимира в 985 р. У Якова Мниха привертає увагу лише використання терміну "сребняы Болгари", під яким зазвичай мають на увазі волзьких булгарів. Але це можна пояснити тим, що йдеться не про випадки одного 985 р., а кількох попередніх років. Порівняймо події, описані у Якова Мниха, з інформацією "Повісті". Проте послідовність походів там трохи інша. Спершу у літопису відзначені військові рейди проти вятичів 981 та 982 рр.: "[6489 (981)] Иде [Володимірь] к Ляхомъ и за грады их . Перемышль Червень . и ины грады . еже суть и до сего дне подъ Русью . В сем же лете и Вятичи победы . и възложи на нь дань... [6490 (982)] Заратишася Вятичи и иде на ня Володимірь . и победы є второе"²². Наступного 983 р. Володимір пішов на ятвягів, про що у "Повісті" сказано: "[6491 (983)] Иде Володимірь на Явтяги . и побед Явтяги . и взя землю их"²³. І лише в 984 р. князь пішов на радимичів. Про це Лаврентіївський літопис сповіщає: "[6492 (984)] Иде Володимірь на Радимичи . бе оу него воевода Вольчии Хвостъ . и посла и Володимірь передъ собою Вольчье Хвоста . сърете є на реце Пищане . и победы Радимиче Вольчии Хвостъ . темь и Русь корятся Радимичемъ глюче . Пищаньци вольчье хвоста

¹⁷ Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – Київ, 1990. – С. 74–75.

¹⁸ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – Москва, 1991. – С. 175.

¹⁹ *Ромашов С. А.* Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. – Москва, 1993. – С. 63–68.

²⁰ *Тортіка А. А.* "Черная Булгария" трактата Константина Багрянородного "Об

управлении империей" и "черные болгары" "Повести временных лет": проблемы локализации // *Дриновський збірник*. – Харків; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 23–31.

²¹ *Зимин А. А.* Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1963. – Вып. 37. – С. 71.

²² Лаврентьевская летопись. – С. 58.

²³ Там же.

бегають . быша же Радимичи о рода Ляховъ . прешедъше ту ся вселиша . и платяць дань Руси . повозъ везуть и до сего дне"²⁴.

А далі літопис повідомляє про згаданий під 985 р. похід проти болгарів, після чого під 986 р. йдеться про релігійний диспут, у якому брали участь болгари-мусульмани та хозари-юдеї. Відмінності між "Повістю" і "Пам'яттю" у тому, що в останній болгари названі "срібними" і згадані хозари. Варто зазначити, що ті дослідники, які вважають "срібних болгарів" мешканцями Середньої Волги, керуються наступним повідомленням Іпатіївського літопису про похід на Волзьку Булгарію, датованим 1183 р.: "...быс идоушимъ по Волзе на Болгары . поидоша на место идеже островъ нарецаемъи . Исади . оустъе Цевце выседъ на брегъ . и тоу оставиша все носады . и галее . и Белозерський полкъ остави же оу нихъ . воеводуо Фомоу Назаковича . а друотого Дорожае . то бо бяшь емоу от нь слоуга инъе воеводы оставиша . и князи кождо оу своихъ людии . сами же поидоша на конехъ землю Болгарскоую . к великомуоу городу . Сербреныхъ Болгаръ..."²⁵.

Ще кілька десятиліть тому Борис Греков та Микола Калінін намагалися довести стосунок етноніму *берсула* до "нукратських" татар і бачили в ньому переклад терміну "срібні болгари". Це припущення базувалося на тому, що слово *нокра* перською мовою означає "срібло", а терміни *бер* і *сер*, на думку дослідників, могли, відповідно, означати середневолзьке плем'я *берсула* і *сер* – "срібло"²⁶.

Проте, коментуючи наведений пасаж, Іскандер Ізмайлов зазначив: "Окрім цих етнонімів, деякі історики намагаються сконструювати деяку спільноту під назвою "нукратских болгарів", нібито висхідну до берсула і ідентичну "срібним болгарам" ("нократ" – по-перськи "срібло"). Ця гіпотеза, що виникла під впливом "яфетичної" теорії М. Я. Марра ("Бер"=берсула, "сер"= "срібло"), уразлива для критики. Сама назва ніяк не може бути пов'язана ні зі сріблом, ні з булгарами, ні з огляду філології (походження татарської назви гідроніма Вятка (Нукрат суы) виводиться від назви Новгороду (Нукрат), якому належали Вятські землі, ні з огляду історії, оскільки не фіксується в жодному середньовічному джерелі. Спроби ж конструювання деяких "нукратских/срібних болгарів", таких, які нібито жили по Вятці і Камі, неспроможні, оскільки в руських джерелах "срібні булгари" відзначаються тільки під цією назвою і в районі Біяра ("Великого міста" руських літописів)"²⁷.

Отже, згадка про "срібних болгарів" на Середній Волзі в Іпатіївському літопису дала багатьом дослідникам підстави локалізувати їх на землях Волзької Булгарії. З іншого боку, порівняння фрагменту твору Якова Мниха з повідомленням "Повісті" про похід князя Володимира в 985 р. дало підстави вважати, що в обох давньоруських текстах йдеться про одні події, у яких брали участь начебто "срібні болгари" із Середнього Поволжя. Проте дослідники неспроможні пояснити, як до цього були причетні хозари, які наприкінці X ст. могли знаходитися більше, ніж на тисячу кілометрів від Волзької Булгарії – у гирлі Волги або на Тамані. З огляду на це, виникає природне запитання: чи дійсно згадані в творі Якова Мниха "срібні болгари" наприкінці X ст. мешкали лише на Середній Волзі?

²⁴ Там же. – С. 58–59.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 429.

²⁶ Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. – Казань,

1948. – Вып. 1. – С. 107.

²⁷ Измайлов И. Л. Становление Волжской Булгарии: от племени к государству // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2012. – № 2(12): Июль–декабрь. – С. 220.

З цього приводу важливою може стати інформація про походження терміна “срібні болгари”. Існує небагато версій родоводу цієї назви. Так, Різа Барієв вважає, що термін “срібні болгари” має значити “білі болгари” і належав він барсілам, які, на його думку, в середині VIII ст. переселилися з Північного Кавказу на Середню Волгу. Ті ж болгари, що залишилися у Передкавказзі, вважає дослідник, почали називатися “чорними”²⁸. Проте в кольоровій семантиці багатьох народів, включаючи тюркомовних булгарів, “срібний” і “білий” – не одне і теж.

Але варто звернути увагу на одну важливу річ: термін “срібні болгари” виступає винятково в давньоруських текстах. А це може лише означати, що він не є калькою з тюркської або інших мов і пояснення варто шукати у давньоруській мові. За спостереженнями Ізмаїла Срезневського, у ній слово “серебряный” має два семантичні значення: “зроблений зі срібла” та “багатий на гроші”²⁹. Саме останнє значення добре співвідноситься з двома згадками про “срібних болгарів”. Так, у 1183 р. вони згадуються як мешканці в “великому городоу”³⁰, під яким мають на увазі Біляр³¹. Що заважає вважати жителів цього великого міського центру Волзької Болгарії названих у літописному викладі саме заможними, тобто багатими на срібло? Адже ні для кого не є секретом матеріальна здобич як основна мета більшості військових походів.

Ототожнення “срібних болгарів” Якова Мниха з болгарями, проти яких воював князь Володимир 985 р., цілком логічне, якщо згадати повідомлення літопису про достаток цих болгарів: “оже суть вси в сапозех”³². Іван Гагін звернув увагу на цей пасаж і прокоментував його так: “чоботи полонених – це окреме питання, що розкриває картину економічного розквіту населення країни, на яку був спрямований похід”. Цією країною він вважав Волзьку Булгарію³³. Проте заможними могли бути не лише болгари Середньої Волги, а й дунайські та приазовські. Однак останні були й ще сусідами хозарів Тамані. Виникає природне запитання: чи не могли болгари Східного Приазов'я збагачуватись за рахунок контролю над торговельними шляхами або видобутку дорогоцінних металів? Останнє припущення може мати під собою навіть матеріальну основу.

Так, французький історик початку XIX ст. де ля Пріморд, відкликаючись до даних генуезьких документів, зазначав, що в XIV ст. генуезькі купці мали на Тамані свою колонію, через яку здійснювали торгівлю “з народами Кубані та Кавказу”. Окрім того, він писав: “Генуэзцы разрабатывали также серебряные рудники в Кавказских горах; следы их работ видны и поныне”³⁴. Отже, не виключено, що наприкінці X ст. болгари Східного Приазов'я могли раніше за генуезців видобувати срібло на території, прилеглий до Тамані. Отож, згаданий у Якова Мниха термін “сребныя Болгары” може означати “багаті на срібло болгарі”. Тобто, ця група болгарів проживала не на Середній Волзі, а в Східному Приазов'ї поруч із Таманським півостровом, де мешкали хозари.

Тому є підстави твердити, що в 985 р. київський князь Володимир здійснив похід до Східного Приазов'я, де підкорив місцевих болгарів та захопив

²⁸ Барієв Р. Х. Волжские булгары: история и культура. – Москва, 2005. – С. 61.

²⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 3. – С. 337–338.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 429.

³¹ Измайлов И. Л. Становление Волжской Булгарии... – С. 220.

³² Лаврентьевская летопись. – С. 60.

³³ Гагін І. А. В. Н. Татищев и российская историография о походе князя Владимира на болгар в 985 г. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. – 2009. – Вып. 1. – С. 50.

³⁴ де ля Пріморд. История черноморской торговли в средние века. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 96.

Таманський півострів, де мешкали хозари. Це і варто вважати початком так званого Тмутараканського князівства. Тому можна погодитися з думкою О. Гадло: "Похід Володимира на козарів, а під цим етнонімом літопис розуміє не лише тмутараканських юдеїв, а й усе корінне населення тмутараканської общини, привів до встановлення остаточного руського протекторату над містом і прилеглою до нього територією"³⁵.

Давньоруські літописи у зв'язку з відомостями про Тмутараканське князівство неодноразово подали хозарів як безпосередніх учасників бурхливих подій на Північно-Західному Кавказі. Тмутаракань згадана у викладі за 988 (6496), 1023 (6531), 1064 (6572), 1065 (6573), 1066 (6574), 1077 (6585), 1078 (6586), 1079 (6587), 1083 (6591) та 1094 (6602) рр. При цьому тмутараканські хозари вказані лише під 1023 р., 1079 р., 1083 р., а після 1094 р. зникають відомості про саму Тмутаракань і хозарів, які жили в ній.

Можливо, недаремно автор "Повісті" при викладі подій наступного 986 р., коли Володимир, начебто, влаштував релігійний диспут, згадав хозарів-юдеїв: "Се слышавше Жидове Козаристии приидоша, ркуше: „слышахомъ, яко проиходиша Болъгаре и Хрестьяни, учаще ты каждо ихъ вере своей; Хрестьяне бо веруютъ, его же мы распяхом; а мы веруем едину Богу Аврамову, Исакову, Ияковлю". И рече Володимиръ: "что есть закон вашъ?". Они же реща: "в Иерусалиме". Он же рече: "то тамо ли есть ныне?" Они же реща: "разгневался Бог на отци наши, и расточи ны по странамъ грехъ ради наших, и предана бысть земля наща Хрестьяномъ". Володимиръ же рече: "то како вы иныхъ учите, а сами отвержени Бога? Аще Бог любилъ вас, то не бысте расточени по чюжим землям; еда и нам тоже мыслите зло прияти..."³⁶.

Понад сто років тому Петро Голубовський висловив припущення, що ці хозари могли бути з Києва³⁷. Проте існує чимало підстав вважати зазначених хозарів-юдеїв вихідцями із нещодавно підкореної Тмутаракані.

Врешті-решт, виникає закономірне запитання: чому при описі походу до Приазов'я 985 р. Яків Мних згадав і болгарів, і хозарів, а "Повість" – лише болгарів? Пояснили це можна по-різному. Можливо, автори використовували різні джерела інформації. Однак варто зважити на те, що Яків Мних жив в XI ст., а автор "Повісті" – у XII ст. Це були різні епохи. Для християнського автора XI ст. пріоритетною залишалася споконвічна боротьба християнства з юдаїзмом. Тому він згадав не лише болгарів, а й тмутараканських хозарів, які залишалися юдеями. Автор же "Повісті" жив тоді, коли юдаїзм був переможений, а священне місто Єрусалим потрапило до рук хрестоносців. Згадаємо фрагмент із наведеного опису релігійного диспуту під 986 р., де хозари-юдею кажуть: "разгневался Бог на отци наши, и расточи ны по странамъ грехъ ради наших, и предана бысть земля наща Хрестьяномъ"³⁸. Зрозуміло, що тут відображені реалії не кінця X ст., а першої половини XII ст., коли писалася "Повість". Саме тоді Єрусалим був у руках хрестоносців. В епоху хрестових походів пріоритетною стала боротьба не з юдеями, а мусульманами. Складається враження, що автор "Повісті", використовуючи джерела про похід в 985 р., як і деякі сучасні дослідники, вже не до кінця розумів, про яких болгарів йшлося. Найправдоподібніше, він прийняв їх

³⁵ Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 81.

³⁶ Повість врем'яних літ. – С. 140–141.

³⁷ Голубовский П. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом. – Киев, 1888. – С. 26.

³⁸ Повість врем'яних літ. – С. 140–141.

також за волзьких болгарів, які були мусульманами. Тому й згадав лише про перемогу над болгарами, знехтувавши інформацією про їхніх сусідів-юдеїв, які жили на Тамані.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України